

BÖYÜK QAFQAZIN CƏNUB YAMACI BİTKİ ÖRTÜYÜNÜN YÜKSƏK ZONALLIQ QANUNAUYGUNLUQLARINA TƏSİR EDƏN AMİLLƏR

Aynur Hüseynova*, Minarə Həsənova, Nigar Bədəl-zadə

AR ETN Dendrologiya İnstitutu, Bakı

*aynur.huseynova.1968@mail.ru

Böyük Qafqazın cənub yamacı meşələrinin yüksəkliklərə görə paylanması özünəməxsus qanunauyğunluqları vardır. Təbii şəraitində olan müxtəliflik, xüsusilə temperatur və rütubətlənmə münasibətindən asılı olaraq, meşə, yarımşəhra və şəhra, yarımşəhra və yarımbozqır, arid meşələr, düzən meşələr, aşağı dağ-meşə, orta dağ-meşə, yüksək dağ-meşə, subalp, alp, subnival və qarlı-buzlaqlı nirel yüksəklik bitki qurşaqlarına ayrılır. Böyük Qafqazın cənub yamacı ərazisində yayılmış bitki növləri 125 fəsiləyə, 930 cinsə aiddir ki, bu da müvafiq şəkildə Qafqazda yayılmış bitki fəsiləsinin 80%-inə, cinslərin 72%-inə bərabərdir. Azərbaycan ərazisində yayılmış bitki növlərinin içərisində endemik bitki növləri də vardır ki, bu da bitki örtüyünün 9%-ini təşkil edir. Böyük Qafqaz cənub yamacında yayılmış endemik bitkilərə Raddye ayıdöşəyi (*Dyopteris Raddeana*), Qaraquş gəvəni (*Astragalus Karagusehensis*), Əzənbret gəvəni (*Astragalus Asanbjurtkus*) və s. misal ola bilər. Böyük Qafqazın cənub yamacının dağlıq hissəsində əsasən *Fagus orientalis* Lipsky (85,6 min ha), *Quercus macranthera* Hohen. (45,6 min ha) və *Carpinus betulus* L. (45,8 min ha) meşələri yayılmışdır. Digər ağac cinslərindən ibarət meşəliklər 81% (*Acer* L., *Ulmus* L., *Betula* L., *Juglans* L., *Castanea* Mill., *Tilia* L., *Taxus baccata* L. *Diospyros lotus* L.) və süni ağaclar cəmi 19% təşkil edir.

Tədqiqat işində Garmin GPS cihazı vasitəsilə Böyük Qafqazın cənub yamacının bitki örtüyünün koordinatları və hündürlükləri müəyyən edilmişdir. Böyük Qafqazın cənub yamacı meşə massivi qurşaqlarına, qanunauyğunluqlarına, qurşaq tiplərinə, bitki örtüyünə təsir edən amillər araşdırılmışdır. Böyük Qafqazın cənub yamacının bitki örtüyü dağlıq əraziyə məxsus yüksək zonallıq qanununa uyğun olaraq, dəniz səviyyəsindən yuxarı qalxdıqca dəyişir. Balakən, Zaqatala, Qax rayonlarının cənub hissəsində düzən meşələrinin qalıqlarına, *Alnus* Mill., *Pterocarya pterocarpa* Kunth., *Populus alba* L., *Quercus longipes* Steven ağaclarına, ardıc-saqqız (*Juniperus* L. – *Pistacia mutica* Fisch. & C.A.Mey.) seyrəklikləri və qismən iberiya palıdı (*Quercus iberica* M.Bieb.) meşələrinin qalıqlarına rast gəlinir. Burada pozulmuş düzən meşələri çox yerdə bağlar, kənd təsərrüfatı sahələri, törəmə tipli kolluqlar (şibləklər) və yaşayış məntəqələri ilə əvəz olunmuşdur. Dağlıq zonanın dəniz səthindən 1000-1100 m yüksəkliyə qədər yerləşən aşağı dağ-meşə qurşağında iberiya palıdı (*Quercus iberica* M.Bieb.) və Qafqaz vələsinin (*Carpinus caucasica* L.) üstünlük təşkil etdiyi meşəliklər, 1000-1800 m yüksəklikdə yerləşən orta dağ-meşə qurşağında əsasən fısdıq meşələri (*Fagus orientalis* Lipsky), 2000-2400-(2600) m seyrək meşəli yuxarı dağ-meşə qurşağında şərq palıdı (*Quercus macranthera* Fisch.), Trautvetter ağcaqayını (*Acer trautvetteri* Medw.) və tozağacı (*Betula pendula* Roth) meşələri yayılıb. Bu qurşaqda respublikamızın ərazisi üçün yeganə sayılan Qafqaz rododendronunun (*Rhododendron caucasia*) kiçik sahələrinə Zaqatala qoruğunda təsadüf olunur. Regionun bütün ərazisində ilkin meşə tiplərinin, həmçinin bitki örtüyünün yüksəklikdə qanunauyğun yayılması insan fəaliyyətinin təsiri nəticəsində bu və ya digər dərəcədə pozulmuşdur.

Xüsusi qiymətli meşə massivində saqqızağacı (*Pistacia mutica* Fisch. & C.A.Mey. Rech.f.), çoxmeyvəli ardıc (*Juniperus polycarpus* K.Koch) meşəliklərində ağacların qanunsuz kəsilməsi və intensiv mal-qara otarılması nəticəsində bu bitkilər kserofit, bəzən yarımşəhra bitki qrupları ilə əvəz olunur. Vaxtilə palıd meşələri üstünlük təşkil edən Acınohur öndağlığı ərazisində meşələrin yox edilməsi, uzun müddət əkinçilik və maldarlıqda istifadə edilməsi nəticəsində törəmə tipli bitki örtüyü formalaşmışdır. Yayla ərazisində dik yamaclarda palıd meşəsinin məhv edilməsi torpaq örtüyünün güclü eroziyaya uğramasına, onun quraqlaşmasına, daşlı-çınqıllı sahələrin yaranmasına səbəb olmuşdur. Belə yerlərdə isə quraqlığa daha davamlı bitkilərdən sumaq (*Rhus* L.), dağdağan (*Celtis* L.), acılıq (*Ephedra* L.), iydəyarpaq armud (*Pyrus salicidolia* Pall.), tək-tək saqqızağacı (*Pistacia mutica* Fisch. & C.A.Mey. Rech.f.) və s. inkişaf etmişdir. Yaylada törəmə tipli qaratikan (*Paliurus spina christi*) kolluqları və yovşanlıqlar daha geniş yayılmışdır. Orta dağ-meşə qurşağında yüksək gövdəli məhsuldar fıstıq meşələri törəmə tipli vələs meşələri ilə, bəzən titrəkyarpaq qovaqla, fındıq, böyürtkən kolluqları ilə zəngin olmuşdur. Yuxarı meşə qurşağında uzunmüddətli intensiv maldarlığın təsiri nəticəsində meşə heç bir yerdə təbii sərhədində qalmamışdır. Dağlıq ərazidə meşə örtüyü müxtəlif meyllikli yamaclarda yerləşir. Qəbələ və Şəki rayonlarında meşə ərazisinin 40%-ə qədər, Qax və Zaqatala rayonunda 50%-dən çoxu, Oğuz rayonunda isə 60%-ə qədər dikliyi 30°-dən artıq olan yamacları

tutur. Lakin bu meşələrin çoxu bu və ya digər dərəcədə antropogen təsirlərə məruz qalaraq öz qoruyucu funksiyasını zəiflətməmişdir. Şamaxı rayonunda da kol bitkiləri geniş yayılmışdır. Pirsatçıyın yuxarı axınlarının cənub yamacları sağ sahilə bir çox hallarda Kazakov ardıcının uzanmış forması ilə örtülü olur. Bu kollar suayrıçılara qədər qalxaraq eroziyaya qarşı müdafiə rolu oynayır. İynəyarpaq kollara aid olan ardıcla yanaşı, enliyarpaq kollardan zərinc, yabanı badam, ensizyarpaq armud və s. yayılmışdır. Yüksək dağlıq zonada üç bitki qurşağı ayrılır: subalp qurşağı 1800 (2000)-2600 m, alp qurşağı 2600-3000 (3200) m yüksəklikdə və alp qurşağının üstündə 3500-3600 m-dən hündürdə yerləşən subnival (nival) qurşaqları. Subalp çəmənliklərində rütubətli yastı relyefə malik olan sahələrdə üçyarpaq yonca və onun ayrı-ayrı növləri (*Trifolium ambiguum*, *Trifolium trichocephalum*, *Trifolium glomerata*), zəngçiçəyi (*Campanula glomerata*), andız (*İnula glandulosa*), qıyaq (*Zerna Naregata*), çoxillik quramat (*Lolium perenne*), çəmən topalı (*Festuca pratensis*), çəmən tülküquyruğunu (*Cynosurus cristatus*) və s. misal çəkmək olar ki, bu və digər bitkilər olduqca məhsuldar bitki olmaqla biçənək və otlaqların əsasını təşkil edirlər. Alp çəmənlikləri subalp çəmənliklərindən yuxarı sərhəddə 2400-2600 metrədən (bəzi yerlərdə 2200-2300 metrədən) 3000-3200 metrədək yüksək dağ yamaclarını tutur. Alp çəmənlikləri ərazinin geomorfoloji xüsusiyyətlərindən, mikro- və mezorelyef formalarından asılı olaraq, müxtəlif tip və müxtəlif tərkibli olur. Alp çəmənlikləri üçün əsas etibarilə qısaboylu otlar xarakterikdir. Bu otlar bütöv örtük əmələ gətirməklə çəmənliklərdə çim qatı yaradaraq, torpağı və yamacları eroziyadan qoruyur. Son zamanlar belə sahələrdə ot örtüyünün seyrəkləşməsi halları daha da intensivləşərək, daşlı-çınqıllı yamaqlara çevrilməyə başlamışdır. Alp çəmənliklərində ən geniş yayılmış bitkilərdən sürünən ayrıqotu (*Aquopyron repens*), adi ətirsünbülü (*Anthoxanthum odoratum*), nazıkayaq nazıkaldır (*Koeleria cristata*), çəmən pişikquyruğu (*Phleum pratense*), adi suluf (*Echicocola crusgalli*), çobantoxmağı (*Dactylis glomerata*), tonqalotu (*Bromus inermis*), sürünən şirintum (*Glyceria fluitans*), tarlaotu (*Agrostis*), qırtıç (*Poa*), yonca (*Trifolium*), acıqovuş (*Taraxacum*), zəngçiçəyi (*Campanula*), qaymaqçiçəyi (*Ranunculus*) və s. misal göstərmək olar. Alp çəmənləri subalp çəmənliklərinə nisbətən daha geniş sahələri tutaraq yaylaqların (yay otlaqlarının) əsasını təşkil edir. Subalp zonasında bitmə şəraitindən asılı olaraq mezofil subalp çəmənləri, bozqırlaşmış subalp çəmənləri, subalp bozqırları, alp qurşağında isə alçaqboyu otlardan ibarət alp çəmənləri yayılmışdır. 3400-3600 m-dən yuxarıda subnival və qarlı-buzlaqlı nirel qurşağında torpaq yoxdur. Ərazi qayalıqlardan ibarətdir. Burada tək-tək çiçəkli ot bitkiləri növlərinə təsadüf edilir.

Bizim tərəfimizdən aparılmış tədqiqatların məqsədinə uyğun olaraq, Böyük Qafqazın cənub yamacı meşələrinin yüksəklik bitki qurşaqları tədqiq edilmişdir. Antropogen amillərin təsiri, xüsusilə sistemsiz otarma nəticəsində otlaqlarda ot örtüyü xeyli seyrəkləşmişdir. Buna riayət olunmadıqda yamacdakı çim qatı dağılır və nəticədə eroziya prosesinin genişlənməsi üçün əlverişli şərait yaranır. Bu da onu göstərir ki, insanların düzgün olmayan təsərrüfat fəaliyyətləri Böyük Qafqazın cənub yamacının aşağı meşə qurşağında və dağətəyi hissəsində torpaq və bitki örtüyünün müxtəlif dərəcədə deqradasiya prosesinə məruz qalmasına səbəb olmuşdur.